

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม : ลักษณะสำคัญและการประยุกต์ใช้ในชุมชน

The Participatory Action Research: Key Features and Application in Community

อมาวาสี อัมพันศิริรัตน์¹, พิมพ์พิมล วงศ์ไชยา²

Amavasee Ampansirirat¹, Pimpimon Wongchaiya²

บทคัดย่อ

การวิจัยเป็นเส้นทางของการเปิดความรู้ไปสู่การเปลี่ยนแปลง กระบวนการของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR) เป็นเกลียวของวงจรการสะท้อนคิด และการปฏิบัติ เริ่มจากการสังเกตสิ่งที่เกิดขึ้น สะท้อนคิดร่วมกัน แลกเปลี่ยนเรียนรู้ และวางแผนเพื่อการเปลี่ยนแปลง และลงมือปฏิบัติตามแผน สังเกตผลจากการปฏิบัติ และวางแผนซ้ำ จนกว่าเกิดการเปลี่ยนแปลงสิ่งที่ปฏิบัติอยู่ให้ดีขึ้น สิ่งเหล่านี้นับว่าเป็นการปฏิบัติทางสังคม เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่แต่ละขั้นตอนผู้ที่เกี่ยวข้องในสถานการณ์นั้นๆ ต้องเข้ามามีส่วนร่วมตลอดกระบวนการ มีการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ซึ่งกันและกัน เป็นการเสริมพลังอำนาจ ให้ความอิสระและสร้างจิตสำนึกให้เกิดขึ้นในปัจเจกบุคคล ทำให้เข้าใจอย่างมีวิจารณญาณ และเป็นการสะท้อนคิดในประเด็นต่างๆ ในสังคม ซึ่งวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมมีคุณลักษณะสำคัญ 6 ประการ คือ กระบวนการวิจัยเป็นวงจร เป็นวิธีที่อาศัยการมีส่วนร่วมของผู้ที่เกี่ยวข้อง เป็นการเรียนรู้อย่างเป็นระบบ เป็นพลวัตร เป็นการพัฒนา และเป็นการวิเคราะห์สถานการณ์อย่างมีวิจารณญาณ

ในบทความนี้จะเสนอเกี่ยวกับความหมาย และความสำคัญของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม วิธีการแสวงหาความรู้โดยวิธีการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมกับรูปแบบการวิจัยอื่นๆ ลักษณะสำคัญของวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม และการนำวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมมาประยุกต์ใช้ในชุมชน

คำสำคัญ : การวิจัย การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมชุมชน

¹ อาจารย์, วิทยาลัยพยาบาลบรมราชชนนี สงขลา โทร 086-0413020 อีเมลล์ aamavasee@hotmail.com

² อาจารย์, วิทยาลัยพยาบาลบรมราชชนนี พะเยา โทร 081-961-6204 อีเมลล์ pimpimon@hotmail.com

¹ Lecturer, Boromarajonani College of Nursing, Songkhla

² Lecturer, Boromarajonani College of Nursing, Phayao

Abstract

Research is a means to discover knowledge leading to change. Participatory action research (PAR) is an approach to research in communities that emphasizes participation and action. It seeks to understand the world by trying to change it collaboratively, and following reflection. The process of PAR is a spiral of reflective thinking cycles, and practice. The process consists of observation, mutual reflection, exchanging thoughts and learning together, plan for change, conducting an action plan, observation of the result of the implementation, and repeating/reviewing the action plan until achieving a better change. The process of PAR is considered as a social practice, and a learning process with involvement of stakeholders in every step throughout the whole process. Moreover, the stakeholders exchange experiences with each other. It is an empowering process, providing freedom, building individual consciousness, promoting critical thinking, and reflective thinking about social issues. The six main features of PAR include being a research process cycle, a participation of stakeholders, a systematic learning, a dynamic system, a development process, and a critical analysis of situations.

This article presents definition, the importance of PAR, complimentary approaches to inquiry between PAR and other research methods, the key features of PAR, and an application of PAR in community.

Keywords : Research Participatory Action Research Community

บทนำ

การวิจัยเป็นเส้นทางของการเปิดความรู้ไปสู่การเปลี่ยนแปลง วิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research/ PAR) เป็นการแสวงหาความรู้เพื่อความเข้าใจและพัฒนาสิ่งต่างๆ โดยการเปลี่ยนแปลง หัวใจสำคัญคือการเก็บรวบรวมข้อมูล การสะท้อนคิดที่นักวิจัยและผู้ร่วมวิจัย (participant) ทำไปด้วยกัน ดังนั้นจึงเกิดความเข้าใจและพัฒนาการปฏิบัติร่วมกันภายใต้สถานการณ์ที่ค้นพบด้วยตัวเอง กระบวนการสะท้อนคิดเป็นทิศทางที่เชื่อมโยงกับการปฏิบัติ กระบวนการของวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR) ควรต้องมีการเสริมพลังอำนาจและนำไปสู่การให้ประชาชนรู้สึกอยู่เหนือการถูกควบคุมในการดำเนินชีวิต ดังนั้นการวิจัยเชิงปฏิบัติการจึงเป็นรูปแบบของการทำความเข้าใจและปรับปรุงสถานการณ์

เฉพาะที่พบว่ามีปัญหา หรือช่องว่างระหว่างทฤษฎีกับการปฏิบัติ นโยบายกับการปฏิบัติ และการวิจัยกับการปฏิบัติงานจริง Stringer (2007) กล่าวว่าวิธีการเรียนรู้ที่ดีที่สุดคือการกระทำ และวิธีการกระทำที่ดีที่สุดคือการเรียนรู้ ในวิจัยเชิงปฏิบัติการ การเรียนรู้และการกระทำเป็นสิ่งที่ไปด้วยกัน ดังนั้นวิจัยจะไม่แยกจากการปฏิบัติ นอกจากนี้ยังเป็นการส่งเสริมความสามารถของทุกคนให้มีส่วนร่วม มีความเท่าเทียม ทุกคนได้รับการยอมรับว่ามีคุณค่าเท่าเทียมกัน มีอิสระจากการถูกกดขี่ และยกระดับคุณภาพชีวิต ที่สามารถแสดงออกอย่างเต็มศักยภาพของแต่ละคน

ปรัชญาของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR) สอดคล้องกับแนวคิด “หลังยุคทันสมัย (postmodern tradition) ที่การวิภาษวิธีในการสร้างความเข้าใจ และมองว่าผู้มีส่วนร่วมไม่เหมือน

วัตถุ (objectivity) และความจริงเป็นสิ่งที่มีความหมายอย่างเกิดขึ้น (Kelly, 2005) Attwood (1997) กล่าวว่าปรัชญาของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR) ประกอบด้วย แนวคิดที่คนมีสิทธิในการตัดสินใจการพัฒนาและตระหนักถึงความต้องการสำหรับคนมีส่วนร่วมในการให้ความหมายของคนในท้องถิ่น ในกระบวนการเกี่ยวกับการวิเคราะห์สถานการณ์ต่างๆ ของเขา เพื่ออยู่เหนือการถูกควบคุมหรืออำนาจ นอกจากนี้ยังนำไปสู่การพัฒนาอย่างยั่งยืน การใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR) อาจจะมีรูปแบบของพื้นที่สาธารณะ (public space) ในที่ซึ่งผู้มีส่วนร่วมและนักวิจัยสามารถปรับเปลี่ยนความรู้ของเขาสู่การผลักดันเกี่ยวกับการปกครอง สังคม เศรษฐกิจ และบริบทของครอบครัวในชุมชนที่มีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของเขา นอกจากนี้การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR) เป็นกระบวนการวิจัยที่เป็นวงจรของการสะท้อนคิด และการปฏิบัติ (Marshall & Rossman, 2006; Selener, 1997)

ทำไมต้องทำวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR)

ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2538 เป็นต้นมา หน่วยงานสาธารณสุขและระบบสุขภาพทั้งหมดปรับตัวให้เรื่องของสุขภาพเป็นภารกิจของทุกคนที่จะต้องมีส่วนร่วมปกป้องตนเองให้พ้นจากโรคภัยไข้เจ็บ ส่งเสริมสุขภาพ และดูแลสุขภาพตนเอง โดยมีหน่วยงานสาธารณสุขสนับสนุน การปรับเปลี่ยนเช่นนี้ต้องการองค์ความรู้ที่นำไปสู่การปฏิบัติที่เห็นผล และสร้างกระบวนการเรียนรู้ในชุมชนต่างๆ จึงจำเป็นต้องใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการกันอย่างแพร่หลายมากขึ้น (ศิริพร จิรวินกุล, 2555) ลักษณะเฉพาะของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นการมีส่วนร่วมในการทำงานเพื่อทำสิ่งต่างๆ ให้ดีขึ้น เป็นการเผยแพร่ความรู้ผ่านประสบการณ์ชีวิตของผู้ร่วมวิจัย (Crane & O'Regan, 2010) การวิจัย

เชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR) ไม่เพียงแต่เป็นวิจัย แต่ยังเป็นการกระทำเพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลง/พัฒนา การทำซ้ำ ๆ ในกระบวนการวิจัย โดยคนในชุมชนมีความร่วมมือกับนักวิจัยตลอดกระบวนการวิจัย ตั้งแต่เริ่มต้นการออกแบบการนำเสนอผลวิจัยและอภิปรายผล

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR) มีน้อยอยู่ 3 ประการคือ (วรรณดี สุทธิวราร, 2557) คือ 1) การวิจัย เพื่อให้ได้ความรู้ 2) การปฏิบัติการ เพื่อใช้ความรู้และสะท้อนผลการปฏิบัติที่มีที่มาจากการใช้ความรู้ และ 3) การมีส่วนร่วม ที่มีความหมายของการเป็นเจ้าของการเปลี่ยนแปลง การสร้างความรัก ความผูกพัน และความหวังในกระบวนการเปลี่ยนแปลง ซึ่งประกอบด้วย การเปลี่ยนแปลง 3 อย่าง คือ 1) พัฒนาจิตสำนึกอย่างมีวิจญาณของนักวิจัยและผู้ร่วมวิจัย 2) พัฒนาชีวิตของผู้มีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัย และ 3) เปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมและความสัมพันธ์ทางสังคม เป็นการวิจัยที่เริ่มต้นจากคนที่หนึ่ง มาสู่คนที่สอง และมาสู่คนที่สาม หรือตลอดจนสร้างการเปลี่ยนแปลงระดับมหภาค

ใครควรจะเป็นผู้เข้ามามีส่วนร่วม ?

วิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นการเปลี่ยนแปลงสถานการณ์ทางสังคมให้ดีขึ้น ดังนั้นผู้ที่ควรเข้าร่วมคือคนที่เผชิญกับปัญหานั้นๆ และมีผลกระทบมากที่สุด ซึ่งเราเรียกว่า “participatory” จุดเด่นของวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม คือสามารถนำไปปฏิบัติได้ในบริบทที่ซับซ้อน กับผู้ใช้บริการและผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในการพัฒนาศักยภาพของประชาชน (Crane & O'Regan, 2010) การมีส่วนร่วมจะมีประสิทธิภาพสูงสุดเมื่อสามารถสนับสนุนทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้องอย่างจริงจัง และส่งเสริมให้บุคคลในกลุ่มให้สามารถปฏิบัติงานที่มีความสำคัญร่วมกันได้ และสนับสนุนให้เรียนรู้ที่จะกระทำโดยตนเอง

วิธีการแสวงหาความรู้ ในรูปแบบของ การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม และการวิจัยรูปแบบอื่น ๆ

Crane & O'Regan (2010) ได้กล่าวถึงวิธีการแสวงหาความรู้ ในรูปแบบต่างๆ 4 วิธี ดังแผนภาพที่ 1 มีความแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับว่าใครคือศูนย์กลางของกระบวนการแสวงหาความรู้ ? ใครคือผู้ตัดสินใจเกี่ยวกับคำถามการวิจัย และอะไรคือสิ่งที่ค้นพบ ? แต่เป้าหมายสุดท้ายเหมือนกันคือเพื่อการปรับปรุง/พัฒนาสถานการณ์ต่างๆ ดังนี้

1) การวิจัยแบบดั้งเดิม (Traditional research) เป็นวิธีคิดทางด้านการศึกษานักวิชาการเป็นศูนย์กลางของกระบวนการวิจัย การตั้งคำถามการวิจัย และการแปลผลความรู้ที่ได้รับการยอมรับผ่านผู้ทรงคุณวุฒิที่เป็นนักวิชาการ หรือนักวิชาการในสถาบันการศึกษา (เช่น งานวิจัยที่ตีพิมพ์ในวารสาร งานวิทยานิพนธ์ เป็นต้น)

2) การสะท้อนคิด (Reflective/ reflexive practice) ใช้นักปฏิบัติและการพัฒนาแนวทางปฏิบัติเป็นศูนย์กลางในกระบวนการวิจัย นักปฏิบัติจะเป็นผู้ตั้งคำถามการวิจัยและแปลผลจากบริบทการปฏิบัติ การพัฒนาวิชาชีพและกลยุทธ์ที่สามารถนำไปใช้ในการปฏิบัติ ในกระบวนการสะท้อนคิดต้องทำร่วมกับ “ผู้ตรวจการ” ในรูปแบบของการประชุมร่วมกัน ร่วมกับผู้บริหาร หรือประชุมอย่างเป็นทางการกับเพื่อนร่วมงาน

3) กระบวนการแสวงหาความรู้โดยองค์กร (Agency inquiry process) กระบวนการเหล่านี้ถูกสอดแทรกในอำนาจของสถาบัน (เช่น ผู้บริหาร ผู้ให้ทุน เป็นต้น) เป็นศูนย์กลางของกระบวนการแสวงหาความรู้ กลยุทธ์ของการแสวงหาความรู้นี้สามารถรวมถึงการประเมินผลอย่างมีรูปแบบ การรวบรวมข้อมูล กระบวนการประกันคุณภาพ การวางแผนเชิงกลยุทธ์ และการทำโครงการวิจัยต่างๆ กระบวนการตั้งคำถามการวิจัยขึ้นอยู่กับผู้บริหาร

4) การวิจัยเชิงปฏิบัติการเพื่อการปลด

ปล่อย (Emancipatory action research) ศูนย์กลางของกระบวนการแสวงหาความรู้คือประชาชนผู้ที่อยู่ในสถานการณ์นั้นๆ และเป็นผู้มีอำนาจน้อย เขาตัดสินใจว่าอะไรคือสิ่งที่ต้องการค้นหาในการแก้ปัญหาต่างๆ ในสังคม เช่น ปัญหาเด็กไร้ที่อยู่ การวิจัยแบบนี้อาจจะได้รับการสนับสนุนหรือเริ่มต้นโดยผู้อื่นในชุมชน (เช่น นักปฏิบัติ)

วิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR) ใช้วิธีการสะท้อนคิดเป็นพื้นฐาน การสะท้อนคิดสามารถใช้โดยนักปฏิบัติการต่างๆ เปลี่ยนแนวคิดทางสังคมจากรูปแบบเดิมที่เชื่อว่าความรู้ต้องมาจากผู้เชี่ยวชาญ แต่วิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นการสร้างทฤษฎีได้ทุกขณะตลอดกระบวนการวิจัย มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และเพิ่มพูนความรู้ตลอดกระบวนการ เป็นวิธีการแสวงหาความรู้เพื่อแก้ปัญหาสังคมที่ผู้มีส่วนร่วมถูกกดขี่ และประชาชนที่อยู่กับปัญหาช่วยกันแก้ไขตลอดกระบวนการวิจัยร่วมกับนักวิจัยจากวิชาชีพ (Crane & O'Regan, 2010)

แผนภาพที่ 1 วิธีการต่างๆ ในการแสวงหาความรู้ (Crane & O'Regan, 2010)

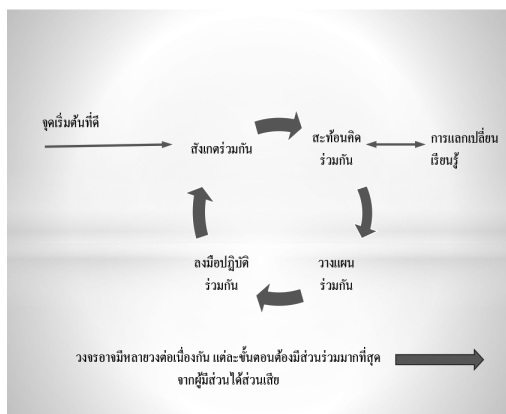
ลักษณะสำคัญของวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR)

รูปแบบต่างๆ ของงานวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม อาจแตกต่างกันขึ้นอยู่กับผู้เขียน

อย่างไรก็ตาม ลักษณะเฉพาะที่สำคัญของวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม มีดังนี้

1. PAR เป็นวงจร

วงจรของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ประกอบด้วยองค์ประกอบที่สำคัญ 5 องค์ประกอบคือ การสังเกต การสะท้อนคิด การวางแผน การปฏิบัติ และการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ดังแผนภาพที่ 2

แผนภาพที่ 2 วงจรการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Crane & O'Regan, 2010)

การสังเกต การสังเกตที่ดีต้องการการเฝ้ามองดูว่าอะไรเกิดขึ้นและพรรณนาตามความเป็นจริง เพื่อเตรียมข้อมูลในการสะท้อนคิด โดยการทำความเข้าใจกับสิ่งที่เกิดขึ้นจริง

การสะท้อนคิด ขั้นตอนการสะท้อนคิดประกอบด้วย

1) ถอยกลับมาและสะท้อนคิดว่าเกิดอะไรขึ้น ให้เวลากับการเข้าร่วมและฟังผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในส่วนที่มีมุมมองและการตีความที่ต่างกัน

2) พัฒนาความคิดต่างๆ หรือทฤษฎีเกี่ยวกับสิ่งที่เกิดขึ้น มีการระดมสมองโดยการพูดคุยกัน การแลกเปลี่ยนกันอย่างลึกซึ้ง และการนำเสนอสิ่งต่างๆ มาประติดประต่อกัน

3) การแลกเปลี่ยนความคิดต่างๆ กับผู้อื่นเกี่ยวกับการตีความ และการให้ความหมาย ได้แก่

การเปรียบเทียบสิ่งที่เราสังเกตเห็นกับสิ่งที่ปรากฏ

4) คำว่า “แลกเปลี่ยน” หมายถึงการแลกเปลี่ยนเกี่ยวกับการกระทำใหม่ๆ อย่างไม่เพียงทางทาง และความเข้าใจใหม่ๆ ร่วมกับผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย และยังหมายถึงการแลกเปลี่ยนอย่างเป็นทางการเกี่ยวกับกระบวนการวิจัยด้วยคำถาม การปฏิบัติ และสิ่งค้นพบต่างๆ ข้อเสนอแนะและการแลกเปลี่ยนเกี่ยวกับการกระทำใหม่ การแลกเปลี่ยนยังรวมถึงการรายงานวิจัยเพื่อเผยแพร่ต่อสาธารณะ

การวางแผน ประกอบด้วย 1) ตั้งคำถามที่จะต้องหาคำตอบให้ชัดเจน 2) ระบุกิจกรรมต่างๆ ที่ทดลอง 3) การพัฒนาแผนปฏิบัติการ

การลงมือปฏิบัติ (Act) ประกอบด้วย

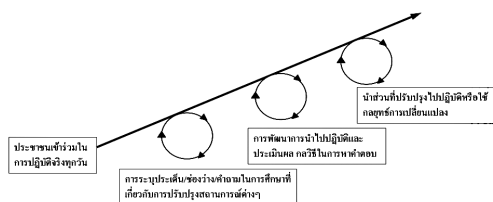
1) เป็นการทำตามที่เราวางแผนไว้อย่างเป็นระบบ
2) การสื่อสารกับผู้อื่นและเข้าร่วมในกระบวนการ
3) ติดตามสิ่งที่เกิดขึ้น

การแลกเปลี่ยน (share) ประกอบด้วย

1) นำสิ่งที่ยังมีคำตอบไม่แน่นอนมาแลกเปลี่ยนในกลุ่ม
2) เชิญชวนคนอื่นๆ ให้สะท้อนคิดว่า แต่ละคนได้พบอะไร
3) กำหนดขอบเขตข้อสรุปของแต่ละคนและพิจารณาสิ่งที่จะนำไปปฏิบัติเพื่อวางแผนในวงจรต่อไป

Stringer (2007) ได้แสดงความสัมพันธ์ระหว่างทฤษฎี ปรัชญา วิธีการวิจัย และวิธีปฏิบัติ เพื่อแก้ปัญหา มี “การสะท้อนคิด และการปฏิบัติ” เป็นส่วนสำคัญมาก

วิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมมีกรอบแนวคิดและเครื่องมือสำหรับการพัฒนาและกลยุทธ์ในการปฏิบัติ อย่างไรก็ตามไม่มีกลยุทธ์ใดที่เหมาะสมกับทุกๆ บริบท แต่ต้องมีการปรับใช้ให้เหมาะสมดังแผนภาพที่ 3

แผนภาพที่ 3 โมเดลพื้นฐานของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม: การปรับปรุงสถานการณ์ต่างๆ จากการปฏิบัติสู่การพัฒนา (Crane & O'Regan, 2010)

แผนภาพดังกล่าว เป็นกระบวนการของวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ประกอบด้วย การสังเกตเกี่ยวกับประเด็นต่างๆ นำข้อมูลมากำหนดหรือระบุปัญหา การวางแผน การลงมือปฏิบัติการ และประเมินผล เสมือนเป็นการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง

การกำหนดหรือการระบุปัญหา ข้อมูลจะถูกรวบรวมเพื่อเป็นรายละเอียดสำหรับการวินิจฉัยปัญหา และมีหลักการวางคำตอบที่เป็นไปได้ จากแผนปฏิบัติการที่เกิดขึ้น ซึ่งจากขั้นตอนนี้อาจเรียกว่าเป็นการกำหนดหัวข้อการวิจัยได้อย่างชัดเจน รวมทั้งสามารถกำหนดวัตถุประสงค์การวิจัยได้ ที่สอดคล้องกับปัญหาวิจัยที่วินิจฉัย หรือกำหนดได้ การวางแผนปฏิบัติ โดยการพิจารณาทางเลือกการปฏิบัติก่อนมีการดำเนินการ ซึ่งในการวางแผนปฏิบัติการก่อนการดำเนินการลงมือปฏิบัติจะช่วยให้การวิจัยที่จะดำเนินการต่อไปมีแนวทางที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

การลงมือปฏิบัติการ ด้วยการเลือกแนวทางการปฏิบัติที่เหมาะสมที่ได้จากการวางแผนในขั้นต้น และประเมินการปฏิบัติ โดยการศึกษาลำดับขั้นตอนการปฏิบัติ แล้วนำแนวทางการประเมินที่เตรียมไว้มากลั่นกรองอีกครั้ง ก่อนนำไปใช้ประเมินจริง นำส่วนที่ปรับปรุงไปปฏิบัติ หรือใช้กลยุทธ์การเปลี่ยนแปลง มีการตีความสิ่งที่ค้นพบว่ามีความสำเร็จประการใดที่เกิดจากการปฏิบัติการดังกล่าว และจะถูกนำมาประเมินใหม่อีกครั้ง

2. PAR เป็นวิธีการที่อาศัยการมีส่วนร่วมของผู้ที่เกี่ยวข้อง

การมีส่วนร่วมในกระบวนการปฏิบัติและสะท้อนผล (Praxis) เป็นกระบวนการที่มีชีวิต ขับเคลื่อนการเปลี่ยนแปลงเป็นกระบวนการที่ดำเนินการอย่างต่อเนื่อง โดยไม่มีการตัดสินใจหรือกำหนดเวลาที่แน่นอนล่วงหน้า ไม่มีการกำหนดคำถามหรือความสัมพันธ์ที่แน่นอน ผู้มีส่วนร่วมทุกคนมีส่วนร่วมตั้งแต่การระบุปัญหา การสำรวจ วิเคราะห์ข้อมูล การลงมือปฏิบัติเพื่อแก้ปัญหา เพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้น (Smith, 1997) ตลอดกระบวนการวิจัยผู้มีส่วนร่วมเกิดการเรียนรู้ร่วมกันและพัฒนาไปด้วยกัน (Stringer, 2007)

3. PAR เป็นการเรียนรู้อย่างเป็นระบบ

วิจัยเชิงปฏิบัติการ เป็นวิธีการศึกษาอย่างเป็นระบบที่ส่งเสริมให้คนค้นพบวิธีการแก้ปัญหาที่เขาเผชิญอยู่ในชีวิตประจำวัน ได้อย่างมีประสิทธิภาพ (Stringer, 2007) ความรู้ที่เกิดขึ้นเป็นความรู้เพื่อการแก้ปัญหา (knowledge for action) ไม่ใช่ความรู้เพื่อความเข้าใจ (knowledge for understanding) เป็นความรู้ที่สร้างโดยประชาชน คนชายขอบ (popular/ lay knowledge) และเขาเป็นผู้รับประโยชน์ เป็นผู้ใช้ความรู้นั้นโดยตรง ดังนั้น PAR เป็นการวิจัยที่กระบวนการสร้างความรู้ และการใช้ความรู้เป็นเรื่องเดียวกัน

4. PAR เป็นพลวัตร

กระบวนการของ PAR จะมีความยืดหยุ่นมากในแง่ของกิจกรรม เวลา และวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล การทำวิจัยแบบ PAR จึงเป็นการยากที่จะกำหนดกิจกรรมที่ตายตัว เพราะทิศทางการวิจัย ลักษณะกิจกรรม ความสำเร็จของงานวิจัยขึ้นกับความพร้อม และภูมิหลังของผู้ร่วมวิจัย

5. PAR เป็นการพัฒนา

กระบวนการของ PAR เป็นการปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง ผู้มีส่วนร่วมจะพัฒนาความสามารถในการคิด และทำงานด้วยกันเพื่อชีวิตที่ดีกว่า องค์ความรู้ทักษะ และทรัพยากรต่างๆ จะถูกนำมาแบ่งปันใน

วิถีทางที่เสมอภาค ยุติธรรม ภายใต้โครงสร้างความสัมพันธ์ที่เป็นธรรม

6. PAR เป็นการวิเคราะห์สถานการณ์อย่างมีวิจารณญาณเพื่อให้เกิดความเข้าใจในสถานการณ์อย่างแท้จริงตามธรรมชาติของสถานการณ์นั้นๆ จึงต้องใช้การวิเคราะห์อย่างมีวิจารณญาณ อันจะนำไปสู่การทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแก้ไขอย่างลึกซึ้งและเหมาะสม

วิธีการศึกษาของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR)

วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลสำหรับการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมมีหลายวิธี ผู้วิจัย และผู้ร่วมวิจัยต้องพิจารณาตามความเหมาะสมกับสถานการณ์หรือประเด็นต่างๆ และร่วมมือกันในการสร้างวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลที่เหมาะสม (Gillis & Jackson, 2002; McNiff & Whitehead, 2006; Stringer & Genat, 2004) อย่างไรก็ตามนักวิจัยมักเลือกวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลอย่างน้อย 3 วิธีเพื่อข้ามข้อจำกัดต่างๆ และเป็นการตรวจสอบสามเส้า (triangulate data) เพื่อสามารถแก้ปัญหาอย่างมีประสิทธิภาพ (Streubert & Carpenter, 1995) ได้แก่ การสนทนากลุ่ม การสังเกตอย่างมีส่วนร่วม การบันทึกภาคสนาม การสัมภาษณ์ การบันทึกประจำวัน การใช้แบบสอบถาม และการสำรวจ เป็นวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลที่นิยมใช้ในการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR) (Gillis & Jackson, 2002; Greenwood & Levin, 2001; McNiff & Whitehead, 2006) อย่างไรก็ตามในที่นี้จะนำเสนอวิธีการเก็บข้อมูล 3 วิธี ได้แก่ การสนทนากลุ่ม การสังเกตอย่างมีส่วนร่วม และการสัมภาษณ์

การสนทนากลุ่ม เป็นรูปแบบการสัมภาษณ์แบบกลุ่มที่มีการสนทนาระหว่างผู้ร่วมวิจัยในการรวบรวมข้อมูลประมาณ 7-12 คน ซึ่งต้องเป็นผู้ที่มีคุณสมบัติที่เกี่ยวข้องกับประเด็นที่กำลังศึกษา ใน

ระหว่างการสนทนากลุ่ม ผู้วิจัยต้องสร้างสิ่งแวดล้อมที่เอื้อต่อการอภิปรายและกระตุ้นให้มีมุมมองต่างๆ (Marshall & Rossman, 2006) ตามแนวคิดของการวิจัยเชิงปฏิบัติการผู้มีส่วนร่วมทุกคนจะได้รับการยอมรับและให้คุณค่าเท่าเทียมกันทุกคน ให้โอกาสทุกคนมีส่วนร่วมในการสื่อสารขณะสนทนากลุ่ม (McTaggart, 1997)

การสังเกตอย่างมีส่วนร่วม เป็นวิธีการรวบรวมข้อมูลเพื่อให้ได้ข้อมูลจากแหล่งต่างๆ ที่มากพอ ผู้วิจัยจะกลายเป็นผู้ร่วมคนหนึ่งในกระบวนการสังเกตและสิ่งที่เกิดขึ้นในสถานการณ์นั้นๆ การฟัง การเห็น และประสบการณ์ที่เป็นจริงของสถานการณ์ทางสังคมของผู้มีส่วนร่วม (Marshall & Rossman, 2006) ดังนั้นนักวิจัยเป็นเสมือนผู้สังเกตอย่างมีส่วนร่วม ไม่เพียงแต่กิจกรรมสังเกตการมีส่วนร่วม และลักษณะทางกายภาพของสถานการณ์ แต่ยังคงเข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ ที่เหมาะสมในสังคม

การสังเกตอย่างมีส่วนร่วม เป็นการเก็บข้อมูลอย่างเป็นระบบ การบันทึกเหตุการณ์ และพฤติกรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสถานการณ์ ผ่านการให้รายละเอียดและบันทึกภาคสนามอย่างเข้าใจ (Marshall & Rossman, 2006) ผู้วิจัยเป็นผู้รู้ข้อมูลนั้นๆ เกี่ยวกับพฤติกรรมของคนในสังคมที่ถูกคลี่ออกมา ผู้วิจัยต้องมีมุมมองที่กว้าง คาดการณ์ว่าอะไรจะเกิดขึ้นและมีโอกาสจะเกิดขึ้นต้องอธิบายรายละเอียดที่จะสื่อสารออกไป และอะไรคือสิ่งที่ยังมีความคลุมเครือในสถานการณ์ (Streubert & Carpenter, 1995)

การสัมภาษณ์ เป็นวิธีการที่มักใช้ในการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ที่ส่งเสริมให้ผู้มีส่วนร่วมได้อธิบายสถานการณ์ต่างๆ ของเขา (Stringer, 2007) เป็นวิธีการเก็บข้อมูลที่เหมาะสมในการเก็บข้อมูลจากบุคคลที่มีประสบการณ์เรื่องนั้นๆ การสัมภาษณ์ทำให้ผู้วิจัยสามารถเข้าถึงความคิดของคน และจดจำคำพูดของเขามาเขียน มากกว่าที่จะเขียนโดยใช้คำพูดของนักวิจัยเอง ผู้วิจัยศึกษา

ประเด็นต่าง ๆ เพื่อช่วยในการเข้าถึงมุมมองของผู้มีส่วนร่วมด้วยความเคารพ และให้เกียรติ (Marshall & Rossman, 2006)

เป้าหมายสุดท้ายของการสัมภาษณ์คือ การมีปฏิสัมพันธ์แบบเผชิญหน้าระหว่างนักวิจัยและผู้มีส่วนร่วม ทั้งผู้วิจัยและผู้มีส่วนร่วมได้มีการแลกเปลี่ยนและเรียนรู้ซึ่งกันและกันผ่านกระบวนการสัมภาษณ์ ดังนั้นในการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR) ผู้มีส่วนร่วมทั้งหมดคือผู้ที่อยู่ในการพัฒนาแนวทางการสัมภาษณ์ (Streubert & Carpenter, 1995)

การพัฒนาความน่าเชื่อถือได้ในการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (trustworthy)

ความน่าเชื่อถือได้ในวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม สามารถพิจารณาจาก การมีส่วนร่วมของผู้ที่มีผลกระทบและใกล้ชิดกับสถานการณ์ที่เป็นแนวทางพัฒนาร่วมกัน การมีแหล่งข้อมูลหลายแห่ง และหลายวิธีการในการศึกษา การพัฒนาหลักฐานเชิงประจักษ์จากกระบวนการแสวงหาความรู้อย่างเป็นระบบและการวิเคราะห์อย่างเป็นระบบ เป็นกระบวนการที่โปร่งใส มีการสะท้อนคิดอย่างวิพากษ์ มีหลายวงจรในการยืนยัน ให้เข้าใจอย่างลึกซึ้ง

การนำวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมมาใช้ในการวิจัยชุมชน

นักวิจัยทุกคนจำเป็นต้องมีความไวและตอบสนองต่อรูปแบบความสัมพันธ์ที่แตกต่างกัน ในเวลาที่ต่างกันของกระบวนการวิจัย อาจมีความจำเป็นสำหรับผู้วิจัยที่ต้องเป็นผู้นำในการวิเคราะห์ข้อมูล ในขณะที่สมาชิกชุมชนต้องเป็นผู้นำในขั้นตอนการลงมือปฏิบัติ เพื่อพัฒนาประเด็นทางสังคมที่เขายู่ เนื่องจากการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมต้องการความผูกพันยึดมั่นของทีมวิจัย ต้องให้การศึกษากับผู้มีส่วนร่วม และแบ่งเวลาในการสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชน ทุกกระบวนการในวงจรวิจัยสามารถดำเนินการตามแผนที่วางไว้

ตัวอย่างวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ที่ทำในชุมชน

ตัวอย่างการนำวิธีดำเนินการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม โดยจัดเวทีกลางให้ผู้เข้าร่วมมาสนทนาแลกเปลี่ยนความคิดเห็น สร้างทีมสร้างเสริมสุขภาพ กำหนดวิสัยทัศน์ และแนวทางการพัฒนาทีม ทีมวิเคราะห์ชุมชน วางแผนเขียนโครงการ ดำเนินโครงการ และประเมินผลโครงการ ผลวิจัยพบว่า เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ทั้งหมดเป็นกระบวนการสร้างเสริมทีมให้เข้มแข็ง โดยมีข้อเสนอแนะว่าควรขยายแนวร่วม/เครือข่าย รวมทั้งการประสานกับองค์กรท้องถิ่นเพื่อผลักดันให้เกิดนโยบายสาธารณะ ความต่อเนื่องของกิจกรรมและการพัฒนาชุมชนเป็นสิ่งที่ต้องการการสนับสนุน เพื่อให้เกิดกระบวนการขับเคลื่อนทางสังคมที่มุ่งสู่สุขภาวะ (ศรีเมือง พลัทธิ อธิสสา รัตนตะวัน และ ชุมพจน์ อมาตยกุล (2554)

สำหรับการนำการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมในการป้องกันและแก้ไขปัญหาการดื่มสุราในชุมชน เพื่อประเมินสถานการณ์การดื่มสุราและดำเนินโครงการป้องกันและแก้ไขปัญหาการดื่มสุราในชุมชน มีการจัดตั้งทีมวิจัยท้องถิ่นจากประชากรในหมู่บ้าน และมีทีมวิจัยพี่เลี้ยงเป็นผู้ช่วยเหลือ เพื่อดำเนินการตามกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR) จำนวน 6 ขั้นตอนคือ 1) การนำเสนอปัญหาการดื่มสุราต่อชุมชน 2) การตั้งทีมวิจัยท้องถิ่น 3) การอบรมให้ความรู้ระเบียบวิธีการวิจัยอย่างง่าย แก่ทีมวิจัยท้องถิ่นและสร้างเครื่องมือวิจัย 4) ทีมวิจัยท้องถิ่นลงเก็บข้อมูลในชุมชนด้วยวิธีการใช้แบบสอบถามและการสัมภาษณ์ 5) นำเสนอข้อมูลที่วิเคราะห์ได้เกี่ยวกับปัญหาการดื่มสุราในชุมชนป้อนกลับข้อมูลสู่ตัวแทนชุมชน 6) ชุมชนร่วมกันดำเนินโครงการแก้ไขปัญหาการดื่มสุราในชุมชน ผลการดำเนินการชุมชนและผู้นำชุมชนมีความตระหนักและให้ความร่วมมือในการแก้ไขปัญหาการดื่มสุราของชุมชน ดำเนินโครงการปลอดเหล้าในงานศพของชุมชน มีการขยายผลไป 14 หมู่บ้าน

ชุมชนมีความพึงพอใจเข้าร่วมดำเนินการ เนื่องจากเห็นประโยชน์และผลกระทบในการลดความสูญเสียด้านเศรษฐกิจที่ชัดเจน (สุพิมล ขอผล และคณะ (2557)

การศึกษาวิธีการผลิตกับความมั่นคงของชีวิต จังหวัดศรีสะเกษ ด้วยกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม พบว่าเกิดการเรียนรู้ร่วมกัน คิด ร่วมทำ ร่วมแก้ปัญหาของคนในชุมชน สามารถอยู่ด้วยกันตามกฎหมายกติกาของหมู่บ้านโดยสันติ ชาวบ้านจากที่เคยเป็นผู้ฟังอย่างเดียว เปลี่ยนเป็นการทำให้ชุมชนมีความมั่นใจ ความเชื่อมั่น กล้าคิด กล้าแสดงออกมากขึ้นโดยการพูดคุย และเปลี่ยนกันทั้งภายในและภายนอกชุมชน การขยายความคิดจากวงเล็กสู่วงใหญ่ในชุมชน (ปกรณชัย สุพัฒน์ พงศธร ทวีธนวนิชย์ ณิชกร โต๊ะสิงห์ และทองอุ่น มั่นหมาย (2559)

นอกจากนี้ยังมีกรณีตัวอย่างการนำวิธีการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมมาพัฒนาระบบการดูแลคนพิการโดยใช้ครอบครัวและชุมชนเป็นฐาน ภายใต้กรอบการดำเนินงานการฟื้นฟูสมรรถภาพคนพิการ และแนวคิดนวัตกรรมการดูแลภาวะเรื้อรัง กระบวนการพัฒนาประยุกต์ใช้การมอง การคิด และการปฏิบัติ ที่มีลักษณะเกลียวปฏิสัมพันธ์ ผลการศึกษาได้นวัตกรรมการดูแลคนพิการ คือ รูปแบบระบบการดูแลคนพิการโดยใช้ครอบครัวและชุมชนเป็นฐาน ประกอบด้วย 4 แนวคิดหลักคือ 1) การดูแลต่อเนื่องที่ไร้รอยต่อ 2) ความเข้มแข็งของครอบครัว 3) ศักยภาพของชุมชน 4) การเรียนรู้ร่วมกันสู่ความสำเร็จตามเป้าหมาย (รัชนิ์ สรรเสริญ เบญจวรรณ ทิมสุวรรณ และวรรณรัตน์ ลาวัณ, 2556)

สรุป

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม มีความสำคัญอย่างยิ่งในการนำมาใช้ในกระบวนการแสวงหาความรู้ในยุคปฏิรูประบบสุขภาพ เพื่อนำสู่

การเปลี่ยนแปลง/พัฒนาสถานการณ์ต่างๆ ในสังคมที่เป็นปัญหา โดยเปิดโอกาสให้คนในชุมชน และองค์กรต่างๆ ที่เกี่ยวข้องเป็นผู้มีส่วนร่วมวิจัยตั้งแต่สิ่งเกิดสิ่งที่เกิดขึ้น สะท้อนคิดร่วมกัน แลกเปลี่ยนเรียนรู้ วางแผนเพื่อแก้ปัญหา การลงมือปฏิบัติ และประเมินผล ตลอดกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการเป็นกระบวนการเรียนรู้ และยังเป็นการส่งเสริมความสามารถของทุกคนให้มีส่วนร่วม มีความเท่าเทียม ทุกคนได้รับการยอมรับว่ามีคุณค่าเท่าเทียมกัน มีอิสระจากการถูกกดขี่ และยกระดับคุณภาพชีวิต

ข้อเสนอแนะ

กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR) เป็นการเสริมพลังอำนาจ (empowerment) ให้กับคนธรรมดาทั่วไป ทำให้ชาวบ้านเข้มแข็ง แกร่งและเรียนรู้ที่จะมีพลังต่อรองกับคนอื่นได้มากขึ้น บนเส้นทางแห่งการเรียนรู้และมีส่วนร่วม เป็นกระบวนการที่จะสะท้อนความเป็นจริงที่มีความแตกต่างหลากหลาย และมีพลวัตได้ดีที่สุด โดยไม่มีรูปแบบที่ตายตัว แต่ต้องมีวิธีวิทยาที่เปิดกว้าง ยืดหยุ่น ซึ่งอาจจะมีความท้าทาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าผู้วิจัยไม่คุ้นเคยกับชุมชน หรือมีภูมิหลังทางวัฒนธรรมที่ต่างกับคนในชุมชน นักวิจัยที่ทำการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR) ครั้งแรกในชุมชน ควรจะต้องตระหนักถึงเวลา การสร้างสัมพันธภาพและความรู้ที่จำเป็นก่อนที่จะลงมือปฏิบัติกิจกรรมต่างๆ เพราะวิธีการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมนี้ นักวิจัยต้องพัฒนาความชอบธรรมให้เกิดขึ้น ต้องเปิดใจกว้าง ต่างจากวิจัยแบบดั้งเดิม

เอกสารอ้างอิง

- ปรกรณ์ชัย สุพัฒน์ พงศธร ทวีธนวนิชย์ ญัฐกร โต๊ะสิงห์ และทองอุ่น มั่นหมาย. (2559). วิธีการผลิตกับความความมั่นคงของชีวิต จังหวัดศรีสะเกษ. *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยมหาสารคาม*. ปีที่ 35(2): 107-120.
- วรรณดี สุทธิธารกร. (2557). *การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมและกระบวนการทางสำนัก*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม.
- รัชนี้ สรรเสริญ เบญจวรรณ ทิมสุวรรณ และวรรณรัตน์ ลาวัง. (2556). การพัฒนาระบบการดูแลคนพิการโดยใช้ครอบครัวและชุมชนเป็นฐาน. *วารสารการพยาบาลและการศึกษา* ปีที่ 6(3): 25-41.
- ศิริพร จิรวรรณกุล. (2555). *การวิจัยเชิงคุณภาพทางการพยาบาล : ระเบียบวิธีวิจัยและกรณีศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: วิทยพัฒน์ จำกัด.
- ศรีเมือง พลึงฤทธิ์ อลิสา รัตนตะวัน และชุมพจน์ อมาตยกุล. (2554). การเสริมสร้างพลังโดยการมีส่วนร่วมของชุมชนในการสร้างทีมสร้างเสริมสุขภาพที่เข้มแข็ง หมู่ที่ 3 ตำบลคูคต อำเภอลำลูกกา จังหวัดปทุมธานี. *วารสารสมาคมพยาบาลฯ สาขาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ*. ปีที่ 29(4): 23 - 32.
- สุพิมล ขอบผล และคณะ (2557). การใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมในการป้องกันและแก้ไขปัญหาการดื่มสุราในชุมชนหมู่บ้านหนองเต่าคำใหม่ ตำบลป่าฝาง อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่. *วารสารการพัฒนาชุมชนและคุณภาพชีวิต*. ปีที่ 2(3): 313-324.
- Attwood. (1997). *An overview of issues around the use of participatory approaches by post-graduate students*. In IDS, Participatory Research, IDS PRA Topic Pack (February, 1997). Brighton: IDS, University of Sussex.
- Crane, P. & O'Regan, M. (2010). *On PAR Using Participatory Action Research to Improve Early Intervention*. Department of Families, Housing, Community Services and Indigenous Affairs, Australian Government.
- Gillis, A., & Jackson, W. (2002). *Research methods for nurses: Methods and interpretation*. Philadelphia: F.A. Davis Company.
- Greenwood, D., & Levin, M. (2001). Pragmatic action research and the struggle to transform universities into learning communities, In P. Reason & H. Bradbury (Eds.), *Handbook of action research*. London: Sage.
- Kelly, P.J. (2005). Practical suggestions for community interventions using participatory action research. *Public Health Nursing*. 22(1): 65-73.
- Kemmis, S. & McTaggart (2005) Participatory Action Research: Communicative Action and Public Sphere. In DENZIN, Norman K. and Lincoln, Yvona S., (eds.) *The SAGE Handbook of Qualitative Research*. 3rd ed. London: SAGE Publications
- Marshall, C. & Rossman, G. (2006). *Doing participatory action research, (4th Ed.)*. Thousand Oaks: Sage.
- McNiff, J. & Whitehead, J. (2006). *All you need to know about action research*. Thousand Oaks, CA: Sage.

- McTaggart, R. (1997). *Participatory action research*. New York: State University of New York Press.
- Selenger, D. (1997). *Participatory action research and social change*. New York: Cornell University.
- Stringer, ET. (2007). *Action Research (Third Edition)*. Los Angeles: Sage.
- Stringer, E. & Genat, W. J. (2004). *Action research in health*. Columbus, Ohio: Person Prince Hall.
- Streubert, HJ. & Carpenter, DR. (1995). *Qualitative Research in Nursing: Advancing the Humanistic Imperative*. Philadelphia; Lippincott.